

Shahid Beheshti University
Faculty of Literature and Human Sciences
Department of History

Journal of History of Iran
Vol 16, No 2, Autumn & Winter 2023
ISSN: 2008-7357 E-ISSN: 2588-6916

DOI: <https://doi.org/10.48308/irhj.2023.232035.1245>

Research Paper

Emergence of Modern Schools in Bandar Lenge and the Role of Foreign States in Their Establishment (From the Naserid Period to the Beginning of the Pahlavi Period)

1. HabibAlah Saeedinia, , 2. Sara Yarmahdavi

1. Associate Professor, Department of History, Persian Gulf University, Bushehr, Iran (*Corresponding author*). Email: saeedinia@pgu.ac.ir

2. PhD candidate in History of Islamic Iran, Department of history, Persian Gulf University, Bushehr, Iran. Email: yarmahdavisara@gmail.com

Received: 2022/06/12 PP 73-100 Accepted: 2023/07/29

Abstract

One of the most important political and cultural developments in the social history of Iran is the establishment of new schools in the Qajar period; a prolonged process that began in the Naserid period with the invention of the phonetic alphabet by Mirza Hasan Rushdich and gradually spread from the west of Iran to other regions of the country after overcoming many obstacles in the confrontation between tradition and modernity. After the establishment of Saadat School in Bushehr, the change in Iran's educational structure spread to other southern ports, including Bandar Lenge. The new schools, located directly on the Persian Gulf and at the southern gateway to the country, attracted the attention of foreign businessmen and diplomats. From the very beginning, in the post-constitutional period, the establishment of these schools was met with resistance. However, the schools managed to overcome the oppositions and obtain the approval of the Ministry of Education, so they continued to operate during the Pahlavi period. The present article was conducted using a descriptive-analytical method and is based on primary archival sources such as documents and newspapers. The aim of the article is to examine the introduction of new educational methods in the schools in Bandar Lenge. The result shows that social conditions, the performance of various individuals and institutions and foreign support played a decisive role in the establishment of new schools. In addition, the frequent presence of foreigners under the pretext of financial aid and educational support became one of the ways to increase foreign influence.

Keywords: Modern schools, Qajars, Pahlavis, Bushehr, Bandar Lange, Persian Gulf.

Citation: Saeedinia, HabibAlah, and Sara Yarmahdavi. 2023. *The arrival of new schools in Persian Gulf ports and the role of foreign countries in it (A case study of Bandar Lengeh, from the Naser al-Din Shah period to the beginning of first Pahlavi)*, Journal of History of Iran, Autumn and Winter, Vol 16, no 2, PP 73-100.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Introduction

The early efforts to reform the education system in Iran occurred in Tabriz just before the constitutional revolution. During the reign of Naser al-Din Shah, the Rushdiyyeh phonetic alphabet was introduced, despite facing significant opposition. Mirza Hasan Rushdieh, drawing from his experiences in Beirut and Ottoman Empire and his interactions with French educators, worked diligently to establish schools in other cities. This transformation coincided with Iran's shift towards modernity, leading to a divide between constitutionalists and traditionalists. Some religious leaders initially opposed the new schools, but figures like Sheikh Hadi Najmabadi eventually adopted a supportive stance. The resistance to the constitution and the establishment of new schools was fueled by the involvement of Russia and England, who viewed the empowerment of Middle Eastern populations, particularly in Iran, as contrary to their interests. The press gained freedom during Amin al-Dawlah's presidency, and the first new school in Tehran was founded in 1315 (Islamic calendar) with Amin al-Doulah's support.

Abbas Mirza played a crucial role in modernizing Iran's education system by emulating the Ottoman Empire and sending students abroad. Amir Kabir, inspired by Russia's progress, established Dar al-Funun and hired teachers from Austria. These modernists prioritized advancements in neighboring countries, facilitating the alignment of Iran's education with global standards. The construction of Rushdiyeh schools laid the groundwork for various educational institutions and new teaching methods, while highlighting the influence of foreign powers in Iran's internal affairs.

The expansion of new schools extended to Bushehr with the founding of the "Sadat Mozafari" school. Following the constitutional revolution and the onset of World War I, significant changes reshaped Iran's political landscape. The war led to the influx of foreign troops, while the press, supportive of modern education, viewed schools as a means to bridge the East and the West, fostering progress. By 1337 AH, Tehran had fifty-five schools with approximately six thousand students and four hundred teachers. Despite societal resistance, efforts to educate women gained momentum, with advocates emphasizing the benefits of women's education. Champions of new teachings, like Fathali Akhundzadeh and Mishtar al-Dawlah, advocated for changes in the alphabet and instructional methods to drive progress. On the other hand, critics, such as Taleboy, attributed students' lack of engagement to the complexity of the alphabet, calling for the incorporation of foreign languages, history, and

geography in the curriculum without necessitating religious changes, echoing Rushdieh's approach.

Materials and Methods

The research aims to analyze the formation of the new educational system and leading schools in Bandar Lenge from the Naseri period to the coming of Reza Shah. This will be done by using a descriptive-analytical approach, relying on library studies, documents, and the press of the time. The goal is to examine the transition from Qajar and constitutionalism to the first Pahlavi period, paying attention to the quality and quantity of the educational process in this region.

The findings reveal significant opposition from jurists and some nobles to the construction of new schools. The social and economic conditions of Bandar Lenge, as well as the influence of certain individuals, played crucial roles in the establishment of schools in the city. The city's coastal location and its political and commercial significance attracted the support of foreign and domestic businessmen and dignitaries, particularly the consulates of Russia, England, France, and German companies. Geopolitical characteristics also influenced the educational changes in Bandar Lenge, similar to the cities of Bushehr, Lengeh, Rasht, and Bandar Anzali. Media coverage highlighted the intellectual, cultural, and educational changes in these cities due to their proximity to sea highways, serving as the civilizational gateway for the south and north of Iran. Several key publications, including those by Masha Allah Ajudani and Ahmad Dashti, shed light on the influence of constitutionalists and the situation of schools in Bandar Lenge. Furthermore, comparing press data and documents revealed discrepancies in the naming of schools, with the title "Third Modern School" being incorrectly applied to the Muhammadiyah School in Bandar Lenge, where it does not appear in the list of new schools in Ma'arif newspaper.

This research also delved into noteworthy events such as the first teachers' strike and the need for communication between schools and parents, which had not been addressed in prior research. Additionally, the study highlighted that these schools represent the first generation of paid or non-profit schools in Iran, which were initially known as national schools and remained open until the Reza Shah period. However, some of these schools, especially foreign schools, were taken over by the government after the ascent of the first Pahlavi.

Results and Discussion

The inception of new education alongside the Iranian constitution marked a significant cultural and political shift, spearheaded by the establishment of Dar al-Funun. This pioneering institution served as Iran's first modern educational establishment, paving the way for the embrace of new facets of civilization and the dispatch of students to Farang. In 1301 AH, Rushdieh founded the initial modern Iranian school in the Caucasus, filling the void left by the absence of infrastructure for modern education in Iran at the time. However, these schools encountered resistance from religious leaders who expressed concerns about moral decay and religious integrity. Sheikh Fazlullah Nouri and other clerics vehemently opposed these schools, viewing them as contradictory to Sharia law.

Meanwhile, the press underscored the urgency of enacting regulations for new educational institutions. Administration of Amin al-Doulah's endorsement of progress and culture faced obstacles from the Russians, ultimately leading to Amin al-Doulah's resignation. Despite this, proponents of the new schools contended that these establishments contributed to societal awareness, serving as the foundation for employment and advancement. This process contributed to growing public support for educational institutions, eventually laying the groundwork for the formation of the existing Parents and Teachers Association. In the southern region of Iran, Seyyed Jamaluddin Asadabadi played a pivotal role in advancing modern education. By establishing a school in Bushehr, he introduced innovative teachings and supplanted traditional ones, effectively ushering in a new era of education. The first modern school in Bushehr, established through the efforts of Ahmad Khan Daryabigi, served as a blueprint for other ports in the Persian Gulf. Despite financial constraints and resource shortages, these schools steadily gained significance and influence in enhancing public awareness.

The Muhammadiyah School in Bandar Lengeh emerged as a crucial modern educational institution, contending with managerial and financial hurdles. While the school persevered with support from entrepreneurs and local authorities, it grappled with issues such as delayed teacher remuneration and financial constraints. During this period, Seyyed Jamaluddin Asadabadi contributed to reshaping the educational landscape of southern Iran by founding a school in Bushehr and promoting new disciplines, seeking to replace archaic teachings with modern literature and methodologies.

Simultaneously, the establishment of French Lazari schools across various

Iranian cities set the stage for French cultural and educational influence in Iran. These schools gradually contributed to the evolution of the new educational system, exerting a substantial impact on the development of constitutional law. Under the era of Ahmad Shah Qajar, Iranian education saw the integration of French influence and novel educational practices. However, some families hesitated to enroll their children in these schools.

Despite its challenges, the modern education system in southern Iran progressively garnered significance, fostering public awareness and assimilating into the societal and cultural fabric. Ultimately, the approval of the constitutional amendment in 1325 A.H. was a pivotal stride towards formalizing new schools, with subsequent development by the Ministry of Education. These schools gradually wielded influence over public opinion, encouraging widespread pursuit of education and scientific learning. These pivotal educational and cultural transformations became integral to the social and cultural framework, propelling Iran's progress during the constitutional era.

This era witnessed the formation of numerous associations advocating for new schools, alongside expansion of cultural and educational initiatives. These changes propelled an upsurge in public awareness and a heightened emphasis on scholarly pursuits. In essence, the advent of new education and training concurrent with the Iranian constitution, as a pivotal juncture in Iranian history, not only revolutionized the educational system but also ushered in broader social and cultural metamorphoses.

Conclusion

In this scholarly investigation, the foundational role of individuals and influential factors in the evolution of new educational paradigms in Iran was examined. Historical evidence demonstrates that this progression was impacted by the advent of the phonetic alphabet and the innovative instructional approach of Rushdieh, which emulated the educational methods of Rushdieh schools in the Ottoman Empire and drew from the teachings of French educators. Notably, Iran's educational transformations became interlinked with developments beyond its borders, especially during the constitutional revolution when a clash between tradition and modernity emerged. While the establishment of new schools faced opposition from certain elites and clergy, advocates such as Amir Daryabigi, a graduate of Dar al-Funun and an ally of innovative educational initiatives, endeavored to establish the inaugural new school in Bushehr, named Saadat School. Concurrently, Seyyed Jamaluddin Asadabadi spearheaded efforts

to reform traditional education and introduce new pedagogical methods in the southern regions, through his familiarity with educational systems in other countries. It is noteworthy that the prevalence of foreign presence-whether in the capacity of political figures or businesspersons-significantly influenced the educational landscape, particularly in Bushehr and Lenge. This engagement not only expanded cultural hegemony but also engendered linguistic hybridization, prompting objections from domestic media. The socioeconomic milieu of Bandar Lenge, reinforced by the actions and perspectives of select individuals, emerged as pivotal factors in the establishment of educational institutions within the city. Situated along the Persian Gulf coast and holding a strategic political and commercial stature, Bandar Lenge garnered support from both domestic and foreign entrepreneurs and dignitaries, particularly from the consulates of major European powers and German corporations. During this period, intellectual, cultural, and educational advancements in cities such as Bushehr and Lenge-alongside Rasht and Bandar Anzali-featured prominently in the press, benefiting from their proximity to marine trade routes and their geopolitical significance, which facilitated mutual influence and interaction among these centers.

دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

مجله تاریخ ایران

سال ۱۶، شماره ۲، پاییز و زمستان، ۱۴۰۲
شاپا الکترونیکی: 2588-6916 شاپا: 2008-7357

DOI: <https://doi.org/10.48308/irhj.2023.232035.1245>

مقاله پژوهشی

ورود مدارس نوین به بنادر خلیج فارس و نقش دول خارجی در آن (مطالعه موردی بندر لنگه، از دوره ناصری تا آغاز پهلوی)

۱. حبیب الله سعیدی نیا،^{id} ۲. سارا یارمهدوی^{id}

۱. دانشیار گروه تاریخ دانشگاه خلیج فارس، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران. رایانامه: saeedinia@pgu.ac.ir
۲. دانشجوی دکتری تاریخ ایران دوره اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خلیج فارس، بوشهر، ایران. رایانامه: Yamahdavisara@gmail.com

دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۲۲ صص ۷۳-۱۰۰ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۰۷

چکیده

یکی از مهم‌ترین تحولات سیاسی-فرهنگی تاریخ اجتماعی ایران، شکل‌گیری مدارس نوین در دوره قاجار است، روندی سیال که در دوره ناصری آغاز شد و با ابداع الفبای صوتی، در دوره رویارویی سنت و مدرنیته، با گذر از موانع بسیار از غرب ایران به دیگر مناطق کشور گسترش یافت. این تحول بزرگ در ساختار آموزشی کشور با تأسیس مدرسه سعادت در بندر بوشهر به سایر بنادر جنوبی از جمله بندر لنگه نیز راه یافت. این بندر به دلیل هم‌جواری با خلیج فارس و با توجه به اینکه دروازه و معبر تمدنی جنوب ایران بود، توجه تجار و دیپلمات‌های خارجی را به خود جلب کرد. ساخت مدارس از همان ابتدا و مقارن با مشروطه با واکنش مخالفین مواجه گردید، اما با عبور از موانع و کسب تأییدیه وزارت معارف در دوره پهلوی نیز تداوم یافت. این پژوهش به شیوه توصیفی-تحلیلی و با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی و منابع اصلی مانند اسناد و روزنامه‌های وقت در پی آن است که روند راهیابی تعلیمات آموزشی نوین به مکاتب و مدارس بندر لنگه را بررسی نماید. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد شرایط اجتماعی و عملکرد افراد و نهادهای مختلف و نیز حمایت نیروهای خارجی در شکل‌گیری و حیات مدارس نوین نقش اساسی داشت. مضاف بر آنکه حمایت نیروهای خارجی با حضور مکرر در مدارس، به بهانه کمک مالی و حمایت از تحصیل، به یکی از راه‌های بسط نفوذ آنان بدل شد.

واژه‌های کلیدی: مدارس نوین، قاجاریه، پهلوی، بندر بوشهر، بندر لنگه، خلیج فارس.

استناد: سعیدی نیا، حبیب الله، و سارا یارمهدوی. ۱۴۰۲. ورود مدارس نوین به بنادر خلیج فارس و نقش دول خارجی در آن (مطالعه موردی بندر لنگه، از دوره ناصری تا آغاز پهلوی). مجله تاریخ ایران، پاییز و زمستان، سال ۱۶، شماره ۲، ۷۳-۱۰۰.

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

مقدمه

نخستین تلاش‌ها برای پایه‌گذاری ساختار نوین آموزشی در ایران چندی پیش از انقلاب مشروطه، در دوره ناصرالدین شاه با ایجاد الفبای صوتی رشدیه، در تبریز صورت گرفت. اگرچه این کار با مخالفت‌های زیادی روبه‌رو شد، میرزا حسن رشدیه با تکیه بر تجارب و دانش خود که حاصل اقامت او در بیروت و عثمانی و ارتباط با معلمان فرانسوی بود، مجدانه در سایر شهرها نیز به احداث مدارس همت گمارد. این تحول بزرگ در زمانی روی می‌داد که ایران وارد دورهٔ رویارویی سنت و مدرنیته شده بود. جامعه در چنین شرایط ملتهبی به دو دستهٔ مشروطه‌خواه و متشرع تقسیم شده بود. از این رو، نگاه برخی از روحانیون به این مدارس نوین بدبینانه بود. برخی هم مانند شیخ هادی نجم‌آبادی که خود از چهره‌های شاخص دوران مشروطیت بود، نجم‌آبادی در این مقطع کتاب *تحریرالعقلاء* را برای ارتقای آگاهی اجتماعی مردم نوشت (مرسلوند ۱۳۷۸، ۶۵-۹۰؛ آجودانی ۱۳۸۲، ۲۷۲). همزمان در جنوب نیز شیخ حسن اهرمی با نوشتن *احیاءالملله* همین رسالت را در پیش گرفت (زرگری‌نژاد ۱۳۸۷، ۲۸۶، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۲). به‌مرور موضعی متفاوت و حمایت‌گرانه در پیش گرفتند، آن هم در برهه‌ای که حتی خواندن برخی از روزنامه‌ها جرم تلقی می‌شد. این مقابله با مشروطه و احداث مدارس نوین از مداخلات روسیه و انگلیس نیز نشئت می‌گرفت، زیرا آنان ارتقای آگاهی مردم خاورمیانه بالاخص ایران را مغایر با خواسته‌های خود می‌دیدند. تا اینکه در زمان صدارت امین‌الدوله مطبوعات مجالی برای فعالیت آزادانه یافتند. در شعبان ۱۳۱۵ نخستین مدرسهٔ جدید تهران با سرمایهٔ امین‌الدوله مقارن با حکومت مظفری بر پا گشت. با تشکیل مدارس رشدیه، مقدمات تأسیس مدارس ابتدایی، علمیه و افتتاحیه نیز فراهم گردید. همچنین پس از تشکیل «انجمن معارف» راه برای ایجاد مدارس دیگر و پیشرفت شیوهٔ نوین آموزشی باز شد.

عباس میرزا در بنای نظام جدید آموزش و یادگیری در ایران نقش بسزایی داشت. او در پی مشاهدهٔ پیشرفت امپراتوری عثمانی، به تقلید از آن، با اعزام محصلانی به فرنگ زمینهٔ اتصال ایران به تازه‌های دانش در خارج از مرزها را فراهم ساخت. امیرکبیر نیز به تأسی از اندیشهٔ او و پس از مشاهدهٔ پیشرفت روسیه در سفرش به سن‌پترزبورگ همین روند را در پیش گرفت و دارالفنون را بنا کرد. فصل مشترک این تجددخواهان توجه آنان به پیشرفت کشورهای همسایه بود. امیرکبیر، به جای روسیه و انگلیس، معلمانی از اتریش، کشور پیشرو و بی‌طرف، استخدام نمود. این کار به افزایش سطح آگاهی و همسویی نظام تعلیم و تربیت ایران با ساختار آموزشی و فرهنگی کشورهای دیگر کمک کرد و از عوامل مهم ایجاد شیوه‌های نوین آموزش در ایران گردید، هرچند به بستری برای وسعت نفوذ عوامل بیگانه در مسائل داخلی ایران بدل شد.

پس از تهران، روند احداث مدارس جدید با تأسیس مدرسه «سعادت مظفری» در بوشهر به کرانه‌های خلیج فارس نیز راه یافت. چندی بعد با وقوع انقلاب مشروطه ساختار سیاسی ایران دچار تحولات اساسی شد. جنگ جهانی اول نیز موجب ورود تعداد زیادی از نیروهای خارجی به ایران گردید. در این میان برخی از مطبوعات با حمایت از تعلیم جدید، مدارس را عاملی برای اتصال شرق به غرب و موجب ترقی و غلبه بر رکود قلمداد کردند. پس از شروع جنگ، به نقل از مجله *اصول* تعلیمات در ۱۳۳۷ق، تهران پنجاه و پنج مدرسه با حدود شش هزار دانش آموز دختر و پسر با چهارصد معلم داشت. با توجه به آماده نبودن جامعه برای حضور نسوان در ساختار آموزش و یادگیری، مطبوعات تلاش می‌کردند با تأکید بر فایده مدرسه بر تربیت نسوان راه را برای تحصیل آنان مهیا نمایند. در این میان افرادی چون فتحعلی آخوندزاده دستیابی به پیشرفت را در تغییر الفبا و مشروط به تغییر دین می‌دانستند (آخوندزاده کتابچه‌ای در خصوص دلایل الزام به تغییر الفبا نوشت و برای متقاعد کردن وزرای عثمانی، نسخه‌ای از آن را برای ایشان فرستاد (مؤمنی ۱۳۵۱، ۱۵).

وی معتقد بود در ایرانی با چهارده میلیون نفر جمعیت که تنها پانصد هزار نفر باسواد هستند، ساخت مدرسه با همان الفبای قدیم توفیری ندارد. مستشارالدوله نیز در حمایت از تعلیم جدید و مدارس نوین، با تأکید بر تغییر خط، کتاب *تعلیم الاطفال* و کتاب حساب را نوشت (قاسمی پویا ۱۳۷۷، ۱۵۲). طالبوف نیز ضمن نقد مکتبخانه‌ها، عامل فعال نبودن شاگردان در کلاس درس را دشواری فهم الفبا می‌دانست که درس خواندن و حتی مدرسه رفتن را غیرممکن ساخته است (طالبوف ۱۳۵۶، ۱۱). وی بر ایجاد محتوای جدید آموزشی چون زبان خارجه در کنار زبان فارسی، تاریخ و جغرافی تأکید داشت، اما همانند رشدیه تغییر الفبا را مستلزم تغییراتی در دین نمی‌دانست.

پژوهش حاضر به شیوه توصیفی-تحلیلی، با تکیه بر مطالعات کتابخانه‌ای و اسناد و مطبوعات وقت به بررسی روند شکل‌گیری نظام آموزشی جدید و مدارس پیشرو در بندر لنگه از دوره ناصری تا روی کار آمدن رضاشاه خواهد پرداخت؛ بنابراین، هدف پژوهش بررسی دقیق این روند در این منطقه و توجه به کم و کیف آن در دوره گذر از قاجار و مشروطه به دوره پهلوی اول است. بر این اساس، در این پژوهش سعی می‌گردد به این پرسش پاسخ داده شود که چه عوامل و افرادی موجب راه‌یابی و تداوم تعلیم جدید آموزشی و شکل‌گیری مدارس نوینی چون محمدیه در بندر لنگه شدند؟

یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد متشرعین و حتی برخی از رجال با احداث مدارس جدید از آغاز تا انجام بسیار مخالفت کردند. علاوه بر این، نقش و تأثیر شرایط اجتماعی و اقتصادی بندر لنگه و بینش و عملکرد برخی از افراد، از دیگر عوامل مهم احداث مدارس در این شهر بود. قرار گرفتن در

کرانه خلیج فارس و برخورداری از موقعیت سیاسی و تجاری ویژه نیز موجب جلب توجه بازرگانان و رجال خارجی و داخلی گردید، به خصوص کنسولگری‌های روسیه، انگلیس، فرانسه و شرکت‌های آلمانی به حامیان اصلی احداث مدارس بدل شدند. در این دوران تغییر و تحولات فکری و فرهنگی و آموزشی شهرهای بوشهر و لنگه به موازات شهرهای رشت و بندر انزلی در صدر اخبار مطبوعات قرار داشت. در واقع این شهرها به واسطه هم‌جواری با شاهراه‌های دریایی، به‌عنوان دروازه تمدنی جنوب و شمال ایران، از ویژگی‌های ژئوپلیتیکی برخوردار بودند که در این فرآیند بر همدیگر تأثیر می‌گذاشتند.

در برخی از کتاب‌ها اشارات مختصری به موضوع احداث مدارس دیده می‌شود که حائز اهمیت است. ماشالله آجودانی در *مشروطه ایرانی* با تکیه بر اسناد داخلی و خارجی به تأثیر مشروطه‌خواهان بر پیشبرد تعلیم و مدارس جدید اشاره کرده است. احمد دشتی نیز در کتاب *تاریخچه مدرسه سعادت بوشهر* تنها در چند عبارت کوتاه به وضعیت مدارس در بندر لنگه پرداخته است. با توجه به تقدم ساخت مدرسه سعادت در بندر لنگه و تبعیت سایر مدارس از ساختار آموزشی آن، این کتاب از این نظر حاوی اطلاعات مهمی است. در کتاب *مدارس جدید در دوره قاجاریه*، نوشته اقبال قاسمی پویا، نیز تنها اشاره‌ای کوتاه به بندر لنگه در سال ۱۳۴۱ق شده، اما دارای اطلاعات مفصلی درباره مدارس از جمله مدارس نوین در ایران است (قاسمی پویا، ۴۸۸). نشریاتی همچون *وقایع اتفاقیه* (وقایع اتفاقیه، ش ۴۲ (۱۲۶۸ق، ۱)، *حبل‌المتین* و *چهره‌نما* نیز از مهم‌ترین منابع برای بررسی دقیق شکل‌گیری مدارس نوین در ایران دوره قاجاریه هستند. اخباری چون تأسیس دارالفنون و اعزام محصلان و اسامی معلمان خارجی نخست در این نشریات منتشر می‌گردید. اخبار تعلیم و مدارس نوین نیز جایگاه خاصی در روزنامه‌های دوره مظفری دارند (واحد شمارش برخی از آنها همانند *حبل‌المتین* «شماره» و بقیه «نمره» بود. تعدادی نیز فقط دارای شماره چندمین سال نشر و شماره هستند).

با تطبیق و مقایسه داده‌های مطبوعات و اسناد با یکدیگر مشخص می‌شود که اطلاق عنوان «سومین مدرسه نوین» به مدرسه محمدیه در بندر لنگه، که در برخی از منابع از جمله کتاب *تاریخچه آموزش و پرورش جنوب نوشته نصرالله کریمی* (کریمی ۱۳۹۲، ۱۰۱). به آن اشاره شده، اشتباه است، زیرا در فهرستی که *روزنامه معارف* در سال ۱۳۱۷ق از اسامی مدارس نوین آورده، حتی به نام مدرسه سعادت بوشهر اشاره‌ای نشده است (رشدیه ۱۳۶۲، ۵۲-۵۳). به علاوه هم‌زمان با مدرسه سعادت مظفری بوشهر، مدرسه شرافت مظفری نیز در رشت احداث گردید. این در حالی است که نخستین مدرسه نوین در رشت پیش‌تر، یعنی در سال ۱۳۱۴ق مقارن با سال جلوس مظفرالدین شاه، تأسیس شده بود و در آن مشق نظامی تدریس نمی‌شد (سپهر ۱۳۲۸، ۱۶۳). علاوه بر موارد یادشده، از دیگر دستاوردهای این پژوهش

دسترسی به اخباری چون اولین اعتصاب معلمان و نخستین اشاره به لزوم ارتباط میان مدرسه و والدین است که در هیچ پژوهشی تاکنون مطرح نشده است. مضاف بر آنکه، این مدارس نسل اول از مدارس پولی یا همان غیرانتفاعی در ایران اند که در ابتدا مدارس ملی نامیده می‌شدند و تا دوره رضاشاه دایر بودند؛ اما با روی کار آمدن پهلوی اول، برخی از این مدارس، به‌ویژه مدارس خارجی، به تصرف دولت درآمدند.

تعلیم و تربیت جدید در آستانه مشروطه

تاریخ ایران مملو از پدیده‌هایی است که با ایجاد تحولی اثرگذار در ساختار فرهنگی به نقطه عطفی در تاریخ اجتماعی بدل شده‌اند. احداث دارالفنون یکی از این پدیده‌هاست که از اهم تحولات سیاسی- فرهنگی ایران در قرن ۱۳ ق/ ۱۹ م به شمار می‌آید. دارالفنون فتح بابی در ساختار آموزشی ایران بود و در دوره قاجاریه زمینه آشنایی ایران با مظاهر جدید تمدنی را با اعزام محصل به فرنگ و استخدام معلمان اروپایی فراهم نمود (راوندی ۴، ۱۰۴).

پیش از شکل‌گیری زمینه‌های بروز انقلاب مشروطه، نخستین مدرسه ایرانی به شیوه نوین در سال ۱۳۰۱ ق/ ۱۸۸۴ م به همت رشديه برای مسلمانان در قفقاز تأسیس شد (چندی بعد مدرسه‌ای دوزبانه به نام نوروز نیز در قفقاز ساخته شد. بنگرید به: مظفری ۳۲۲ ق)؛ اطلاع، ش ۸، س ۲۶ (۱۳۲۲ ق). این در حالی رخ داد که تا آن زمان در ایران هیچ زیرساختی برای تعلیم و تربیت نوین در نظر گرفته نشده بود. در سوی دیگر جمعی از روحانیون به گمان اینکه این مدارس منجر به فساد می‌شوند، به مقابله با آنها برخاستند. علمایی چون شیخ فضل‌الله نوری به این سبک از مدارس به‌عنوان اثرات جنبش مشروطه معترض شدند. وی در خطابه‌ای به ناظم‌الاسلام کرمانی نوشت: «تو را به حقیقت اسلام قسم می‌دهم، آیا مدارس جدید خلاف شرع نیست؟ و آیا ورود به این مدارس مصادف با اضمحلال دین اسلام نیست؟ آیا درس زبان خارجه و تحصیل شیمی و فیزیک، عقاید شاگردان را سخیف و ضعیف نمی‌کند؟» (کرمانی ۱۳۶۱، ۳۲۲).

مطبوعات نیز متذکر شدند که وزارت معارف باید نظامنامه‌ای برای مدارس جدید تصویب کند (مظفری، ۱۳۲۱ ق، ۷۰۶). در این بین حمایت دولت امین‌الدوله از ترقی و فرهنگ‌پروری به مذاق روس‌ها خوش نیامد. مجدالاسلام که در آن زمان رئیس طلاب مدرسه صدر در اصفهان بود، درخصوص دلیل دشمنی با امین‌الدوله چنین گفت: «کافه علما و طلاب بر ضد او برخاستند و آن این است که امین‌الدوله که مردی دانشمند بود، می‌دانست که ترقی مملکت بدون توسعه معارف امری محال است. پس اولین اقدام او در توسعه معارف بود و شروع کرد به تأسیس مکاتب و مدارس به اسلوب جدید» (مجدالاسلام کرمانی ۱۳۵۱، ۱۶۴-۱۶۵). سرانجام امین‌الدوله به خاطر کارشکنی روس‌ها از مقام خود کناره گرفت. رشديه

نیز که پیش‌تر موافقت ناصرالدین شاه را برای ساخت مدارس جلب کرده بود، در دوره مظفری در پی عداوت‌های داخلی و مداخله روس‌ها مغضوب نیرالملک شد (مظفرمقام ۱۳۸۸، ۵۰۵، ۵۰۷). در همین اثنا، شاه بی‌توجه به شرایط کشور عزم رفتن به فرنگ کرد و از بیم آنکه مبادا در دوران سفر، در مدارس علیه وی آموزش‌هایی داده شود، نیرالملک (نیرالملک بعد از پدرش ریاست مدرسه دارالفنون را عهده‌دار شد. ریدر ویلیام بولارد و دیگران، رجال و دیپلمات‌های عصر قاجار و پهلوی، ترجمه غلامحسین میرزاصالح (تهران: معین، ۱۳۹۱، ۴۱۸). را وزیر و مسئول نظارت بر مدارس کرد (افضل‌الملک کرمانی ۱۳۶۱، ۲۸۵؛ انجمن معارف در آذر ۱۲۷۷ زیر نظر وزارت علوم قرار گرفت (سپهر، ۳۲۹). پس از آن، او با کمک معاونش مخبرالسلطنه نظامنامه‌ای برای شیوه کار مدارس تنظیم و منتشر نمود و رضاقلی‌خان، مدیر مدرسه دارالفنون، به‌عنوان مسئول دایره معارف و پاسخگوی سؤالات مردم تعیین شد (مظفری، نمره ۴۸ (۱۳۲۱ق، ۷۶۴-۷۶۵). حامیان مدارس نوین در مطبوعات اظهار داشتند که این مدارس با ترجمه علوم و فنون از زبان خارجه به فارسی موجب افزایش آگاهی جامعه شده‌اند (مظفری، نمره ۳ (۱۳۱۹ق، ۳۷-۳۸). علاوه بر این، آنها ترغیب ملت به افتتاح این مدارس را بهترین مرهم بر درد جامعه دانستند (ثریا، ش ۱ (۱۳۱۶ق). حبل‌المتین امکان اشتغال بعد از تحصیل را برای شاگردان موجب همسویی ایران با سایر ملل خواند: «در حالتی که صاحبان سایر مذاهب مختلفه و ملل متنوعه مدارسسی دارند که در آنجا اصول جدید تدریس می‌شود، در این مدت معلمین ماهر و طیبیان حاذق این مدارس بیرون آمده و الان مشغول کار هستند» (حبل‌المتین، ش ۱۲، س ۱۰ (۱۳۲۲ق، ۲۱). فرصت‌الدوله شیرازی از فعالان مشروطه نیز معتقد بود: «باید چون دیگران در مدرسه رفت، درس خواند، رنج کشید، کاری کرد که امور اصلاح شوند و کارها منظم گردند» (فرصت‌الدوله) شیرازی (۱۲۹۴، ۱۰۷). تبلیغات مطبوعات به‌مرور منجر به افزایش حمایت‌های مردمی از نهاد تعلیم و تربیت گردید، روندی که تا زمان تغییر مدارس به مدرسه‌های دولتی به‌منظور تقویت وحدت خانواده و مدرسه و دریافت کمک‌های بیشتر کمابیش ادامه یافت؛ بنابراین، می‌توان این امر را مبدأ و هسته اولیه انجمن اولیا و مربیان کنونی نیز به حساب آورد.

به باور متشرعین این مدارس و تعلیم جدید موجب شده است زحمات روحانیون که از دیرباز در مکاتب سنتی چون مساجد و منازل خود سعی در تعلیم قشر ضعیف جامعه داشتند، نادیده گرفته شود، خصوصاً که شمار مبلغان مسیحی در شهرهای مختلف فزونی یافته است (آقازاده ۱۳۹۲، ۱۲۷). متشرعین همچنین نگران تغییر باورها و عقاید شاگردان مسلمانی بودند که در این مدارس درس می‌خواندند، زیرا در این مدارس دروس اسلامی به آنان تعلیم داده نمی‌شد. عملکرد یحیی دولت‌آبادی (دولت‌آبادی همراه با امین‌الضرب و احتشام‌السلطنه چاپخانه‌ای در تهران تأسیس کرد و کتاب تاریخ ایران را برای استفاده در

مدارس جدید چاپ نمود. (بنگرید به دولت‌آبادی ۱۳۶۱، ۱۸۳-۲۰۵؛ احتشام‌السلطنه ۱۳۶۷، ۳۱۴-۳۱۶)، از اعضای انجمن معارف، در نوشتن کتابی دربارهٔ شرع و آموزش‌های دینی به زبان ساده نیز سبب تشدید مخالفت روحانیون و متشرعین با مدارس جدید شد (قاسمی پویا، ۲۲۱). در این میان فرزندان خواص با برخوردارگی از مکتبخانه‌های خصوصی با دروس دیگری چون زبان خارجه، تاریخ، جغرافیا و هندسه نیز آشنا می‌شدند (همان، ۴۵).

درخصوص ثبت‌نام در مدارس جدید نیز اگرچه پرداخت شهریه الزامی بود، از افراد بی‌سربست یا از خانواده‌های بی‌بضاعت مبلغی دریافت نمی‌شد. در واقع این مدارس ملی نسل اول مدارس پولی در ایران بودند که بعد از مدتی به مدارس دولتی با امکان تحصیل رایگان برای همه تبدیل شدند. برخی از رجال نیز از مخالفان مدارس جدید بودند، زیرا این مدارس را سبب افزایش آگاهی عمومی و تهدیدی برای جایگاه خود می‌پنداشتند. در خطابهٔ روزنامهٔ استخر به آنان آمده: «... درست فهمیده‌اند، زیرا می‌دانند آن روزی که چشم و گوش مردم به‌وسیلهٔ نور معارف و تابش خورشید علم و معرفت باز شود، آقایان باید از این مقامی که بدون استحقاق اشغال نموده‌اند، پایین بیایند.» (استخر، ش ۳۰، ص ۵، ص ۲). این بدگمانی و هراس پیش‌تر نیز در دستگاه سلطنت ناصری پس از تغییر رویکرد نظامی دارالفنون به علوم انسانی وجود داشت. این تغییر در حالی بود که حدود دو دهه معلمان دارالفنون همگی نظامی و تابع تعلیم ساختار آموزشی فرانسه و معلمین فرانسوی بودند، (زرگری‌نژاد، صفت گل و وثوقی ۱۳۹۸، ۶۱-۶۳). تغییری که به دنبال انتصاب اعتمادالسلطنه از ۱۲۹۱ق به ریاست دارالفنون صورت گرفت و با نگارش رساله‌های متعدد و ترجمهٔ متون خارجی خصوصاً فرانسوی به فارسی زمینه‌ساز ظهور نسل جدیدی از محصلین در مدرسه گردید که در برابر دستگاه سلطنت موضع‌گیری نمودند. شاه علت این سرکشی را فرانسوی شدن نظام آموزشی ایران می‌دانست و معتقد بود فضیلت حکمت بر الهیات در فرهنگ فرانسه موجبات این عصیان را فراهم نموده است. اعتمادالسلطنه در مورد بدبینی شاه به بسط فرهنگ و زبان فرانسه می‌گوید:

دیشب سر شام فرمودند حکیم سواره علاءالدوله فرانسه می‌داند. من می‌خواستم تمجیدی کنم. عرض کردم در سلطنت فتحعلی شاه کاغذی ناپلئون به فتحعلی شاه نوشته بود در مسئلهٔ مهمی و کسی نبود ترجمه کند. همان‌طور سربسته پس فرستاده شد. حالا چهار پنج هزار نفری در تهران فرانسه‌دان هستند. بندگان همایون دستی به سیل مبارک کشیدند و فرمودند آن وقت بهتر از حالا بود. هنوز چشم و گوش مردم این‌طور باز نشده بود... (اعتمادالسلطنه ۱۳۵۰، ۵۲۴).

به علاوه، احداث مدارس لازاری فرانسوی در تبریز، تهران، اصفهان، سلماس و ارومیه در سال ۱۲۵۶ق، یعنی یازده سال قبل از تأسیس دارالفنون، زمینهٔ حضور فرانسوی‌ها را در نظام آموزشی نوین ایران رسماً

نهادینه ساخته بود (صدیق ۱۳۹۷، ۴۰، ۶۷). امری که علاوه بر زیرساخت‌های آموزشی بر ایجاد قانون اساسی مشروطه در ۱۳۲۴ق نیز تأثیر گذاشته بود. در دوره حکومت احمد شاه قاجار نیز عملاً نظام تعلیم و تربیت ایران شامل سازمان مدیریتی آموزش قوانین مدارس، روش‌های آموزش، متون درسی، برنامه آموزشی، آزمون‌ها و امتحانات و استانداردها تحت نفوذ فرانسوی‌ها قرار داشت (همان، ص ۶۸، ۱۶۵). همراه با ترجمه متون اروپایی و حمایت جراید از مدارس نوین، ساخت این نوع مدارس قوت گرفت. با این اوصاف، هنوز در میان عامه مردم برخی حاضر نبودند فرزندان خود را به این مدارس بفرستند. سرایت چنین رویکردی به سایر خانواده‌ها منجر به واکنش و نکوهش مطبوعات گردید و این موضوع چشم و هم‌چشمی والدین از همدیگر دانسته شد (مظفری، ش ۱۱، س ۴ (۱۳۱۹ق، ۵۱). مطبوعات همچنین ذیل انتشار اولین برنامه امتحانی مدرسه، برای نخستین بار مطالبی درباره تأثیر ارتباط والدین با مدرسه به‌منظور ایجاد انگیزه و اشتیاق فرزندان منتشر ساختند (مظفری، ش ۱۹، س ۴ (۱۳۲۳ق)). با تصویب متمم قانون اساسی در ۱۳۲۵ق/۱۹۰۷م در زمان محمدعلی شاه قاجار گام مهمی برای رسمیت‌بخشی به مدارس نوین برداشته شد. وزارت معارف نیز با دیدن تعدد فواید این مدارس، با تصویب قانونی در ۱۳۴۳ق اقدام به توسعه آنها و محدود کردن مکتبخانه‌های محلی نمود.

ره‌آورد تعلیم جدید در جنوب

در واکاوگی گستره تعلیم جدید در جنوب نمی‌توان از نقش بنیادین برخی از افراد همانند سید جمال‌الدین اسدآبادی چشم پوشید. وی در سال ۱۲۷۲ق به قصد سفر به هندوستان (او در کلکته درخصوص فواید محتوای تعلیم جدید آموزشی و علت رکود جوامع اسلامی سخنرانی کرد (قاسمی پویا، ص ۱۷۵). مدت کوتاهی در منزل حاج عبدالنبی از تاجرین نامی بوشهر مهمان شد. در بازگشت از هند، با تجاری که از مصاحبت با فضلا و علمای ممالک گوناگون به دست آورده بود و با در نظر داشتن سیطره مکاتب سنتی در جنوب، درصدد بهبود شرایط تعلیم و تربیت در این مناطق برآمد. با چنین انگیزه‌ای بار دیگر در سال ۱۳۰۳ق عازم بوشهر شد (سدیدالسلطنه کبابی، «سید جمال‌الدین اسدآبادی در بوشهر»، کاوه، ش ۹، س ۲ (فروردین ۱۲۹۱)، ص ۱۰)؛ و به مدت چهارماه مقیم این شهر گردید (فرصت‌الدوله شیرازی ۱۳۶۲، ۱۱). فرصت‌الدوله شیرازی که در مکتب او تلمذ می‌نمود، دروسی را که سید به انگلیسی می‌آموخت به فارسی ترجمه می‌کرد. سدیدالسلطنه کبابی نیز به صلاح‌دید پدرش، حاجی احمدخان که از بزرگان شهر بود، در مکتب وی با علوم جدیدی همانند تاریخ و جغرافیا و کره جغرافی آشنا شد. توجه سید به این دروس بیانگر پیشرو بودن او در ایران است، چه اینکه حدود دو دهه بعد، در مطبوعات از فروش اطلس‌های جهانی و کتب جغرافیا اخبارهایی منتشر شد (اطلاع، نمره ۵۵۶ (۱۳۱۹ق، ۳). اهمیت این امر چنان بود

که نمایندگان کنسولگری‌های خارجی هنگام بازدید از مدارس به شاگردان اطلس و کره جغرافیا اهدا می‌کردند. به‌خصوص در بوشهر و بندر لنگه نمایندگان روس به‌عنوان حامی مالی در جلسات امتحان، به‌ویژه امتحان تاریخ و جغرافی، حضور می‌یافتند و از دانش‌آموزان در این زمینه‌ها سؤالاتی می‌پرسیدند و به آنها نقشه جغرافیا اهدا می‌کردند (فلاح مظفری، ش ۷۰ (۱۳۲۲ق، ۱۱۱۹-۱۱۲۰).

سید جمال با برجیدن بساط تعلیم قدیم، پایه‌گذار آموزه‌های نوین در بوشهر و به عبارت دقیق‌تر در جنوب ایران شد و کتبی چون *ناسخ التواریخ* و *سیره ناپلئون اول* را جایگزین تعلیم قبلی کرد. شیخ محمدباقر بهبهانی نیز در مکتبخانه احمدیه (قدیمی‌ترین مکتبخانه بوشهر که به مدیریت شیخ احمد در ۱۲۵۹ق/۱۸۴۳م احداث شد (کریمی، ۲۳۳؛ دشتی ۱۳۸۷، ۱۹؛ یاحسینی ۱۳۷۴، ۲۲۶). تلاش کرد از آموزه‌های سید در مکتب بهره بگیرد. یک سال بعد مدرسه پروتستان‌های بوشهر افتتاح شد (مدرسه آرامنه بوشهر در ۱۹۰۷م تأسیس شد (اقتداری ۱۳۵۶، ۱۰۱)؛ که به دلیل مخالفت روحانیون مسلمان خیلی زود تعطیل شد. در این میان فرانسوی‌ها که در سال ۱۳۰۷ق موفق به تأسیس نایب کنسولگری خود در بوشهر شدند، (جناب ۱۳۶۵، ۱۱۲). به بهانه حمایت مالی از تعلیم جدید، مدرسه‌ای در بوشهر احداث کردند که عصرگاه هر روز به مدت چهار ساعت تا غروب دایر بود (فلاح مظفری، ش ۷۰، س ۳ (۱۳۲۲ق، ۱۱). پس از گذشت سه دهه *چهره‌نما* با انتشار مطلبی با عنوان «مکتوب ۲۹ سال پیش شهید اعظم، اولین فیلسوف شرق آسیا، سید جمال‌الدین اسدآبادی (اسدآبادی همدانی الشهیر به افغانی) که یکی از دوستان او نوشته» (چهره‌نما، ش ۲۱، س ۷ (۱۳۲۸ق، ۷-۸). جایگاه او را در پیشبرد تعلیم نوین در ایران یادآور شد. اسدآبادی راه نجات ملت و ترقی جامعه را در ارتقای علم و تأسیس مدارس می‌دانست.

نخستین مدرسه نوین در بوشهر سرانجام به همت احمدخان دریابیگی که همانند اسدآبادی به اهمیت گسترش تعلیم جدید باور داشت، با الگوبرداری از دارالفنون و مدارس رشدیه احداث گشت (منوچهر بیضایی و دیگران، سالنامه فرهنگ بنادر جنوب (بوشهر: چاپخانه گلستان شیراز، ۱۳۳۷، ۲۸-۲۹). در *حبل‌المتین* آمده است: «سرانجام مدرسه سعادت به همت دریابیگی، حاکم فارس، در ذی‌القعدة ۱۳۱۷ تأسیس شد.» (حبل‌المتین، ش ۲۲، س ۷، ص ۲۰؛ ثریا، نمره ۲۹، ص ۱۲؛ اطلاع، نمره ۱۳۱۹، ۵۴۸ق، ۱). اولین مدیر این مدرسه عبدالکریم بود. پس از او برادرش شیخ محمدحسین مدیر مدرسه شد. مقارن با ساخت مدرسه، روس‌ها نیز در بنادر بوشهر و لنگه دفاتر کنسولگری خود را تأسیس و سدیدالسلطنه کبابی را کارگزار خود تعیین کردند (نصر ۱۳۶۳، ۳۱۶).

تأسیس مدرسه سعادت به الگویی برای سایر بنادر و جزایر خلیج فارس بدل شد (ثریا، ش ۲۵، س ۲

(۱۳۱۸ق، ۲۵-۲۶). جریده ثریا ضمن تقدیر از مدرسه سعادت، عامل آهستگی پیشرفت بوشهر و سایر شهرهای جنوب را نبود راه‌آهن برای رسانیدن کالاهای مورد نیاز اعلام نمود (ثریا، ش ۴۲ (۱۳۱۸ق، ۱۰). موضوعی که جزء مطالبات شهرهای شمالی خصوصاً بندر انزلی به‌عنوان معبر و دروازه تمدنی شمال ایران نیز بود، شهری که نخستین مدرسه نوین در آن در سال ۱۳۲۹ق/۱۹۱۱م ساخته شد. چون وجود راه‌آهن در این مسیر می‌توانست دو دروازه تمدنی ایران را در شمال و جنوب به یکدیگر پیوند بزند، انگلیسی‌ها مانع ساخت آن می‌شدند.

چندی بعد هیئت امنای مدرسه سعادت مدارس را در بندرعباس، بهبهان و لنگه بنا کرد. در این میان، با وقوع جنگ جهانی اول بنادر شمال و جنوب صحنه حضور دول متخاصم گردید؛ اما تغییرات آموزشی و فرهنگی ولو به‌کندی همچنان ادامه داشت. مطبوعات نیز با توجه به بسط تملک خارجیان، در حمایت از مدارس نوشت: «ثواب ساخت مدرسه معادل ثواب رفتن به حج است.» (مظفری، نمره ۱ (۱۳۱۹ق، ۳). موفقیت حاصل از ساخت این مدارس، کشورهای همسایه مثل بحرین (ساکما، سند ۳۹۷۲۱/۳۱۰؛ کیهان ۱۳۱۰، ۱۰۷)؛ و حتی شهرهای عراق همانند نجف و کاظمین را نیز ترغیب کرد که آموزش نوین را ترویج دهند. پیش‌تر مدارس علوم دینی، چون مدرسه سلطان‌العلماء در بندر لنگه، مورد توجه همسایگان ایران از جمله کشورهای عربی حوزه خلیج فارس قرار گرفته بود. سه نسل از این خانواده (حاج ملایوسف، پسرش شیخ عبدالرحمن و فرزند او شیخ محمد خالدی) در اشاعه مکتب‌داری دینی ممارست‌های بی‌شماری نموده بودند و بسیاری از خارج برای تلمذ به این مدرسه می‌آمدند. خان بستک به فرمان ناصرالدین شاه به عبدالرحمان لقب سلطان‌العلماء داد (حسین نوربخش، بندرلنگه در ساحل خلیج فارس (هرمزگان: اداره کل فرهنگ و هنر استان هرمزگان، ۱۳۵۸، ۳۱۸؛ در دوره پهلوی اول وزیر آموزش و پرورش طی نامه‌ای از خدمات وی تقدیر و تشکر نمود (ساکما، سند ۲۹۷/۱۵۴۰۸). شیخ محمد خالدی نیز در مدرسه محمدیه بندر لنگه به‌عنوان آموزگار استخدام گردید. در فهرست صالح ادیب، نمایندگی معارف لنگه، نام سایر مکتب‌داران قدیمی و تعداد طلاب و مدارس ذکور و اناث و مختلط بین سال‌های ۱۳۱۲-۱۳۱۳ش ذکر شده است. از پنج مکتب‌دار مدارس مختلط سه نفر زن (ملا خدیجه، عایشه و مریم) و دو نفر مرد (ملا محمدصالح کورده و محمود ولد حسن) بودند. مکتب محمدرضا بلوکی با دو نفر شاگرد کوچک‌ترین مکتب بود (ساکما، سند ۲۹۷/۸۰۱۱). مدرسه شیخ احمدنور حنفی در نخل خلفان، مدرسه شیخ محمد عبدالعزیز گجویی در فرامرزان و مدرسه سید محمد عالم در روستای دژگان نیز تا قبل از جنگ جهانی دوم همچنان دایر بودند (نوربخش، ۳۱۱). در آستانه جنگ جهانی دوم نیز در جناح نخستین مدرسه نوین با نام توحید در مقطع ابتدایی تأسیس شد (کریمی، ص ۱۰۸).

حمایت مردم در تداوم حیات این مکاتب و مدارس قدیمی تأثیرگذار بود، اما مدارس جدید به حمایت‌های بیشتری نیاز داشتند تا به تعطیلی کشانده نشوند. به همین علت، در فهرست نخستین حامیان مدرسه و اعانه‌دهندگان، علاوه بر نام وکلای مدرسه و تجار ایرانی، نام نمایندگان از کنسولگری فرانسه و مسئولین گمرک هم دیده می‌شود (مظفری، نمره ۴ (۱۳۱۹ق). اگرچه گاه از کم‌کاری وکلای مدرسه گلایه می‌شد و برخی حتی آنها را منتخب مردم نمی‌دانستند. از سویی علاوه بر تاجران ایرانی، تجار مسیحی نیز به جمع حامیان مالی مدارس پیوستند (پرورش، ش ۱، س ۱ (۱۳۱۹ق، ۸-۹). روس‌ها و انگلیسی‌ها بیشترین نقش را در اداره مالی مدارس داشتند و از طریق ارزیابی نتایج جلسات امتحان بر مدارس نظارت می‌کردند (فلاح مظفری، نمره ۲۰، س ۴ (۱۳۲۳ق، ۳). البته حضور و تردد مکرر خارجی‌ها، به خصوص انگلیسی‌ها، آسیب‌های فرهنگی چون رواج واژه‌های انگلیسی در زبان محاوره‌ای اهالی بندر لنگه و بوشهر را نیز به دنبال داشت (افشار سیستانی ۱۳۷۳، ۳۰۴). در حالی زبان انگلیسی در این مناطق رخنه کرده بود که وزیر مختار فرانسه طی مراسم اهدای تصدیق‌نامه به شاگردان مدرسه آلیانس در سفارت فرانسه در تهران، با در نظر داشتن این امر که این مدرسه به منظور ترویج زبان فرانسه یک سال پیش از مدرسه سعادت بوشهر در زمان ناصرالدین شاه تأسیس گردیده است، (ساکما، سند ۲۹۷/۱۷۲۴۳). بر لزوم ترویج زبان فرانسه در کنار زبان فارسی و انگلیسی در مدارس ایران تأکید نمود (تربیت، ش ۳۱۹، س ۳ (۱۳۲۲ق، ۱۴۶۱-۱۴۶۵).

تأسیس مدارس نوین در بندر لنگه

مقارن با شکل‌گیری نهضت مشروطه، سید عبدالحسین لاری رهبری مشروطه‌خواهان لنگه را در دست داشت و با توجه به التهاب جامعه و سیطره مکتبخانه‌های سنتی، صحبتی از تعلیم نوین نبود و کودکان بیشتر در پی آموختن شغل پدران خود بودند. درج شغل والد در فرم ثبت‌نام شاگردان مدرسه سعادت بوشهر نشان می‌دهد مشاغلی چون تاجر و ناخدا و ملاح و زارع در رتبه نخست و انباردار، بزاز، خیاط، بقال و درشکه‌چی در رتبه دوم متداول‌ترین مشاغل در کرانه‌های خلیج فارس بودند. در این میان تنها شغل پدر شاگردی به نام احمد از شیراز، به نام حاجی یحیی عکاس شیرازی، با بقیه متفاوت بود. همچنین در این مقطع برخی از مشاغل همانند منشی‌گری و مترجمی و تلگرافچی به دنبال تأسیس کنسولگری‌های مختلف در بوشهر و لنگه ایجاد شده بود (دشتی، ص ۱۰۷-۱۱۵). البته برخی از مردم بومی این دو شهر نیز در کنسولگری‌ها به کار مشغول بودند، از جمله در کنسولگری انگلیس که حقوق آنان به روپیه بود و از مقر انگلیسی‌ها در بمبئی تأمین می‌شد. کاپیتان آرنولد در نامه‌ای به بمبئی برای ملا احمد، کارگزار بندر لنگه، تقاضای افزایش دستمزد می‌نماید (East India Company, IOR/

(F/4/2575/152547,0x000001). حتی در میان بومیان منطقه افرادی مایل به کار در کشتی‌های خارجی به‌عنوان ملوان یا کارگر بودند. در چنین شرایطی کودکانی که در کرانه‌های دریا رشد و نمو می‌یافتند، بیشتر به مشاغل چون ماهی‌گیری و صید مروارید و ساخت قایق متمایل بودند، خصوصاً آنکه بندر لنگه محل تردد کشتی‌های تجاری کشورهای چون بریتانیا و هندوستان بود (ویلهم ۱۳۶۷، ۷۷-۷۸؛ سدیدالسلطنه، ۲۱۳-۷۰۷).

در همین بین عوامل انگلیسی ساکن در بوشهر و بندر لنگه حاصل مشاهدات خود را از راه‌ها و وضعیت اقتصادی و اجتماعی مردم این مناطق و نواحی حاشیه‌ای خلیج فارس ثبت می‌کردند. برخی از این گزارشات به صورت نقاشی توسط افرادی چون جوزف داریسی (D'Arcy, 18991598548) یا به صورت عکس به سرکنسولگری انگلستان در هند مخابره می‌شد. عکس‌های به‌جامانده از بندر لنگه و بوشهر در آرشیو کتابخانه دیجیتال قطر به‌عنوان آثاری از عکاسی ناشناس معرفی شده است، حال آنکه بنا بر اطلاعات نسخه اصلی موجود در آرشیو کتابخانه بریتانیا عکاس این آثار لرد کرزون بوده است. وی این عکس‌ها را وقتی سوار بر عرشه کشتی ریم بوده، از بندر لنگه، بوشهر، هرمز و سایر بخش‌های خلیج فارس گرفته است (Curzon, 4071046). کشتی‌های انگلیسی عمدتاً میان سواحل خلیج فارس و هندوستان در تردد بودند. هندیان بسیاری از این طریق از کراچی، بمبئی یا دهلی به جنوب ایران مهاجرت می‌کردند. علاوه بر این، بخش عمده مهاجران ساکن بندر لنگه عرب‌زبان و اهل بحرین، عربستان، امارات و اندکی افریقایی‌الاصل بودند. بخش اعظم این مهاجران به دلیل مساعد نبودن شرایط معیشتی لاجرم در ۱۳۱۶ ق/ ۱۸۹۸ م رهسپار کشورهای همسایه شدند (سدیدالسلطنه کبابی، ۱۹۹-۲۰۰؛ عباسیان بستکی ۳، ۱۳۳۹، ۲۹۸).

برای بیشتر مهاجران آموزه‌های سنتی مکتب‌خانه کافی بود، آموزه‌هایی که مکتب‌های بومی در اختیار افراد قرار می‌دادند. از قدیمی‌ترین این مکتب‌ها «رحمانیه» ساخته شیخ عبدالرحمن بن یوسف سلطان‌العلماء در تاریخ ۱۳۱۱ ق در بستک بود (القاسمی ۱۹۹۳، ۵۱). بستک از مهم‌ترین قصبه‌های بندر لنگه بود که به محل اسکان تجار ایرانی و خارجی تبدیل شده بود؛ (مظفری، ش ۱۱، س ۳ (۱۳۱۹ ق، ۳۹). اولین قصبه‌ای که مدرسه مصطفویه، از سری مدارس نوین، به همت حاجی شیخ مصطفی بستکی در سال ۱۳۴۳ ق در آن ساخته شد. نخستین امتحان مدرسه با حضور جمعی از خوانین، شیوخ و تجار در حضور محمدرضاخان بنی‌عباس برگزار گردید و اسامی شاگردان ممتاز در مطبوعات درج شد (چهره‌نما، ش ۲، س ۲۲ (۱۳۴۵ ق، ۱۵). حکمران وقت بندر لنگه و نمایندگان از کنسولگری انگلیس و مدرسه محمدیه برای نظارت بر وضعیت شاگردان در جلسات امتحان حضور یافتند (امید، نمره ۶ (۱۳۳۸ ق، ۱۹). مدیر

مدرسه، مولوی عبدالله، اصالتاً هندی بود و وسایلی مدرسه چون تخته سیاه و برخی کتب را از بمبئی تهیه می نمود. به اکابر علاقه مند به سوادآموزی هم شبانه درس می داد (مصطفی قلی عباسی، بستک و جهانگیریه (تهران: جهان معاصر، ۱۳۷۲، ۱۰۵). این وضعیت البته دوام چندانی نیافت، زیرا بستک و حوالی آن با حملات تراکمه دستخوش ناآرامی شد و در پی آن مقر تجاری شرکت آلمانی ونک هاوس (Wonckhaus) که از حامیان مدارس ایرانی بود آسیب دید (چهره‌نما، ش ۲۰، س ۷ (۱۳۲۸ق، ۱۲). این شرکت با قطع حمایت‌های خود از ایران درخواست غرامت کرد (استادوخ، سال ۱۳۲۷ق، کارتن ۴، پوشه ۴، برگ ۲۲؛ سال ۱۳۲۷ق، کارتن ۴، پوشه ۲۲، برگ ۱۳).

انجمن آزاد و فتح باب مدارس نوین

لنگه تابع حاکم بنادر خلیج فارس به مرکزیت بوشهر و ضمیمه لارستان بود و از نظر محاسبات مالیاتی کشور نیز جزء بلوک جهانگیریه به شمار می آمد (بایندر ۱۳۸۸، ۴۸-۴۹). این شهر تا پیش از تنزل، به دلیل رونق و آبادانی به عروس بنادر شهره بود (کازرونی ۱۳۶۷، ۱۱۵). در تلاش برای رونق دوباره لنگه، مشروطه خواهان در سال ۱۳۲۵ق/ ۱۹۰۷م برای همراهی با نهضت مشروطه انجمنی با نام «انجمن آزاد» راه اندازی کردند (چهره‌نما، س ۷، ش ۱۳۲۶؛ کاکس ۱۳۷۷، ۶۰). هدف انجمن ارتقای آگاهی عموم مردم از رویدادهای ایران و دیگر ممالک بود. از این رو، درصدد تشکیل قرائت‌خانه‌ای برای خواندن جراید برآمد-در همین زمان روزنامه‌هایی چون *صور اسرافیل* منتشر می شد (مؤیدالاسلام اولین کسی بود که پیشنهاد ایجاد مکانی برای خواندن مطبوعات را مطرح کرد). اعضای انجمن سرانجام در محل اداره امور دارایی و اقتصاد مدرسه‌ای به نام انجمن آزاد به مدیریت معطوف زنجانی تأسیس کردند (پیش از تشکیل انجمن در مطبوعات اخباری از زنجانی و فعالیت مشروطه خواهان در لنگه منتشر می شد (چهره‌نما، ش ۵۹ (۱۳۲۲ق، ۹). آنها سعی داشتند ضمن سواد خواندن و نوشتن، به دانش آموزان مشق نظامی و مشروطه خواهی بیاموزند (القاسمی، ص ۱۸۰).

مدرسه انجمن آزاد سومین مدرسه بعد از دارالفنون در تدریس مشق نظامی به شمار می آمد. اگرچه مدتی پس از تأسیس به حالت تعطیل درآمد، با مساعدت و کلای مدرسه سعادت دوباره باز شد. امیر دریابگی، حکمران بنادر، که از فارغ‌التحصیلان دارالفنون و حامیان ساخت مدرسه بود، علاوه بر لزوم کمک مالی بر حرمت گذاری به مدرسه و قرائت‌خانه تأکید نمود (کوهستانی نژاد ۱۳۸۲، ۷۲). مدرسه انجمن آزاد که بستر آشنایی با تعلیم جدید را در بندر لنگه فراهم آورد و آموزه‌های نوین و قدیم را با تعلیم نظامی درآمیخت، نخستین مدرسه نوین در بندر لنگه محسوب می گردد. اگرچه این مدرسه دو سه سال بیشتر دوام نیافت، منجر به ایجاد مدرسه محمدیه گردید. نوربخش در این خصوص می گوید: «... بعداً سطح فرهنگ مردم

بالا رفت و افکار مردم در نتیجه مسافرت‌های خارج روشن‌تر شد و در فکر تأسیس مدرسه بزرگی افتادند. آقای عبدالله گله‌داری ساختمانی را که از اموال قبلی (شیخ محمد شیخ خلیفه) بود و بعداً به او رسیده بود، تعمیر و در اختیار مردم گذارد. در سال ۱۳۳۲ هجری در محل ساختمان مذکور مدرسه‌ای به نام محمدیه تأسیس شد» (نوربخش، ۵۷، ۳۱۴). حبل‌المتین نیز نوشت: «در زمانی که مدحت‌السلطنه نایب حاکم بندر لنگه و نماینده دوره سوم مجلس شورای ملی بود، به همت تجار در ۲۹ شعبان ۱۳۳۲ ق/ ۱۲۹۲ ش مدرسه تأسیس شد» (حبل‌المتین، ش ۱۰، س ۳۴، ص ۱۱).

در این میان ابرخان موقرالملک که مدعی تأسیس مدرسه محمدیه شده بود، با انتقاد مطبوعات مواجه شد: «مدرسه محمدیه لنگه که سابقاً به اسم دبستان آزاد بود و مؤسسين او آقای علاءالسلطان و آقای سدیدالسلطنه در سال ۱۳۲۵ ق به همراهی و مساعدت تجار بوده‌اند، حالیه آقای موقرالملک خود را مؤسس او قرار داده‌اند، در صورتی که در این مدت یک‌بار به مدرسه بیشتر نرفته‌اند» (چهره‌نما، ش ۷ و ۸، ص ۲۱، ۲۷-۲۸). بانیان مدرسه به خاطر حفظ وحدت قلبی مسلمان اهل تشیع و اهل تسنن نام محمدیه را برای مدرسه انتخاب کردند (ساکما، سند ۲۰۸۳۸/۲۹۷). علاوه بر علاءالدوله و سدیدالسلطنه یکی دیگر از بانیان مدرسه که مدیریت آن را نیز عهده‌دار شد، شیخ عبدالحق از ادبای هندوستان بود. لکن در روزنامه حبل‌المتین آمده است: «تجار بندر لنگه نتیجه جهالت اطفال را حس کرده برای رفع و دفع این گونه بدبختی درصدد ایجاد یک باب مدرسه برآمدند تا اطفال خردسال خود را علم آموخته و مانند سایرین بی‌سواد نگذارند که به همت و حس معارف‌خواهی خود یک باب مدرسه موسوم به محمدیه در تحت مدیریت یک نفر ایرانی تشکیل دادند» (حبل‌المتین، ش ۹، س ۳۳، ص ۱۳). همزمان با حفظ موقعیت تجاری بندر لنگه، مدرسه آن نیز دارای عمارت شد (حبل‌المتین، ش ۳۵، ۱۵ و ۱۴، ص ۱۵). ساختمان این مدرسه که از آن حاج معین‌التجار بوشهری بود، از او به مبلغ یک هزار و پانصد تومان خریداری شد (چهره‌نما، ش ۱۱، س ۲۳، ص ۲۰).

در این مقطع مدحت‌السلطنه، بنیان‌گذار سعادت، از افراد تأثیرگذار در تقویت پایه‌های تعلیم و تربیت در این مناطق بود. تلاش‌های او منجر به ارتقای سطح آگاهی عمومی و افزایش تعداد مشتاقان به تحصیل در مدارس شد. خدمات ارزشمند او موجب شد مردم خواستار انتصاب وی به ریاست اداره معارف بندر لنگه شوند (ساکما، سند ۲۵۶۴۶/۲۹۷). با این حال، وی مدتی بعد استعفا داد و پس از این رفته‌رفته مدرسه محمدیه با مشکلات متعددی مواجه شد. در مقاله‌ای در چهره‌نما از صحیح علی‌رضا، از شاگردان قدیم مدرسه محمدیه، آمده است:

چندی نگذشت که مدحت‌السلطنه استعفا و به جای ایشان میرزا ابوالقاسم خان مقرر گردید.

ایشان نیز در راه مدرسه از هر گونه کوشش خودداری نفرمودند و بی‌اندازه در ترقی مدرسه جدوجهد می‌فرمودند. پس از آنکه این نایب‌الحکومه هم کنار رفت، به حسن اهتمام عبدالمحمد نمازی که همان وقت مدیر مدرسه بود، روزبه‌روز احوال مدرسه بهتر و عده شاگردان در تزايد بود. بالاخره میرزا عبدالمحمد نمازی استعفا داد و مدرسه از رونق سابقش کاسته شد و روزبه‌روز حالش بدتر از بد شد. شهاب‌الدین هم بیرون رفت و کنون مدیر مدرسه آقا شیخ عبدالحق (A.B) است. چند ماه پیش از این صندوق چنان خالی شد که یک شاهی در آن پیدا نمی‌شد (چهره‌نما، ش ۹۶، س ۱۸ (۱۳۳۹ق، ۱۸).

اداره مالیة بندر لنگه نیز به این بهانه که مدرسه از خالصجات دولت است، خواست ساختمان آن را مصادره کند، اما تجار تصمیم گرفتند این مشکل را حل کنند و از اداره مالیة یک ماه فرصت گرفتند (چهره‌نما، ش ۲۹، س ۳۳، ص ۱۳). احمد فرامرزی در نامه‌ای به وزارت مالیة گفت عمارت محمدیه از سال ۱۳۰۳ تا ۱۳۰۵ ش به ظن خالصکی به تصرف دولت درآمده و با اجازه از مرکز مالیة به هیئت مدیره مدرسه اجازه داده شده است. طی این مدت ۱۶۳ تومان از صندوق فقیر مدرسه به‌عنوان مال‌الاجاره به اداره مالیات پرداخت شده است. وی در ادامه ضمن تأکید بر خالصه نبودن عمارت، متقاضی استرداد آن مبلغ به مدرسه گردید (ساکما، سند ۱۲۹۴۸/۲۴۰). در همین زمان، یکی از معلمان پس از بروز اختلافاتی از مدرسه محمدیه استعفا داد و مدرسه پهلوی را در سال ۱۳۰۳ ش در بندر لنگه تأسیس کرد. در بندر کنگ، از دیگر قصبه‌های بندر لنگه، نیز نخستین مدرسه نوین در مقطع ابتدایی در ۱۳۰۹-۱۳۱۰ ش دایر شد. اهل تسنن بندر کنگ اما اعتراض داشتند که دروس دینی مدرسه صرفاً براساس آموزه‌های اهل تشیع تدریس می‌شود و از سویی به دلیل عدم دریافت کمک و اعانه، مدرسه تنها دو سه نفر شاگرد دارد. دیگر اینکه می‌گفتند نظامی بودن مدرسه و تربیت شاگردان به منظور خدمت در نظام وظیفه امری نامعمول و بی‌سابقه در کنگ است (ساکما، سند ۳۵۱/۶۰).

پس از استعفای نمازی از مدیریت مدرسه محمدیه، شهاب‌الدین هندی و سپس شیخ عبدالحق هندی در این جایگاه قرار گرفتند. در سال ۱۳۰۹ ش نیز مجدداً یک تبعه هندی به نام پیربخش مدیر مدرسه شد. به نظر می‌رسد علت به کار گرفتن نیروهای خارجی ناآگاهی و بی‌تجربگی معلمان مدرسه بود. چنانکه کسانی چون محمدتقی روانشاد (فیلسوف) (رکن‌زاده ۱۳۳۹، ۶۳۷)، از مدیران مدرسه سعادت مظفری، درصدد برگزاری کلاس‌هایی برای تعلیم به معلمان برآمدند و برخی از این معلمان آموزش دیده در مدارس بندر لنگه به تدریس مشغول شدند؛ اما استخدام و حتی استعفای نیروهای خارجی تحت سیطره خود آنها انجام می‌شد. تاجران و حامیان مدرسه علت انتخاب معلمان هندی را چنین بیان کردند: «هنوز

دایرة معارف دولت این قدر وسعت پیدا نکرده... ناچار باید از شهرهای هند معلم بخواهیم» (استخر، ش ۷۴، ص ۱۷، ص ۷). روزنامه استخر نیز در متنی نقادانه نوشت: «معارف لنگه مدرسه محمدیه ملی است ولی به مدیریت یک نفر هندی اداره می شود. هر چند مدیر عالم و تحصیل کرده باشد اما علاقه مندی یک نفر خارجی به مملکت دیگر از روی صمیمیت نیست و قلب بی آرایش اطفال دبستان به واسطه فقدان اجزای عالم ایرانی پذیرای تربیت ایرانی وطن نخواهد شد» (استخر، ش ۳۹، ص ۷، ص ۳). همچنین روزنامه گلستان اظهار نمود: «مدیر مدرسه لنگه یک نفر هندی است که هنوز با اینکه ۵ سال است ماهی قریب هشتاد تومان ظاهراً موجب می گیرد و هر ساله دو ماه به هند برای تفرج می رود و زبانش برای تکلم به فارسی باز نشده و در حقیقت یک نفر از علاقه مندان به حکومت هندی است...» (گلستان، ش ۲۷۴، ص ۷، ص ۲). شیخ محمد شیرازی از معلمان مدرسه محمدیه هم طی نامه ای به وزارت جنگ در این خصوص مواردی را متذکر شد: «مدرسه محمدیه تحت نظر هیئت وزارت معارف ایران یا اداره معارف بنادر جنوب نیست، مدت ها است مدیر مدرسه شخصی هندوستانی است، رعیت خارجه علاقه مند به ایران نیست، مقصودش این است اطفال مدرسه بزرگان مملکت خود را نشانند و پی به حقوق جامعه شان نبرند...» (ساکما، سند ۲۸۷۱۴/۲۹۷). پس از استعفای شهاب الدین در سال ۱۳۳۷ق، دیگر معلمان انگلیسی یا هندی در مدرسه به کار گرفته نشدند (ساکما، سند ۲۰۸۳۸/۲۹۷).

اهمیت روزافزون مدارس نوین در جنوب ایران، خصوصاً مدارس سعادت و محمدیه، موجب می شد گاه از مدیران، معلمان و شاگردان آنها برای شرکت در برخی از مراسم های تشریفاتی با حضور رجال خارجی دعوت شود. از جمله دعوت از مدحت السلطنه برای سخنرانی در مراسم تاج گذاری احمدشاه قاجار یا شرکت معلمان و شاگردان مدارس محمدیه و پهلوی در مراسم تاج گذاری رضاشاه که بنا به گفته سید احمد سید محمد بستکی، از دانش آموختگان مدرسه مصطفویه بستک، معلمان در وصف شاه و مملکت پرستی خطابه هایی ایراد کردند و شاگردان در مدح رضاشاه سرودهایی خواندند (چهره نما، ص ۲۳، ش ۱، ۱۳۴۵ق، ص ۸). همچنین از شاگردان محمدیه برای حضور در مراسم افتتاح اولین خط هوایمایی انگلستان به هند از طریق جاسک-لنگه-بوشهر و خلیج فارس در ۱۳۳۶ق/۱۹۱۸م دعوت شد و به موجب آن مدرسه در همان روز تعطیل شد (ساکما، سند ۸۳۴۹/۲۹۳؛ نوری بخش، ص ۳۶۲).

منابع مالی و بودجه مدارس بندر لنگه

بودجه مدرسه محمدیه در اوایل از راه مال التجاره تأمین می شد؛ اما با رکود تجاری بندر لنگه، مدرسه نیز با مشکل مالی مواجه شد (حبل المتین، ص ۳۵، ش ۱۴ و ۱۵، ص ۱۵). کمک های هیئت مؤسسان مدرسه سعادت هم در بهبود اوضاع مالی آن چندان اثربخش نبود. ناتوانی در تأمین احتیاجات اولیه مدرسه

و عدم پرداخت حقوق کارمندان از دیگر مشکلات اقتصادی مدرسه بود. حقوق برخی از معلمان ایرانی مدرسه نیز از معلمان غیرایرانی خیلی کمتر بود. روزنامه استخر درباره مکفی نبودن بودجه وزارت معارف برای تأمین هزینه مدارس بنادر خلیج فارس نوشت: «متأسفانه این مدرسه دارای اثاثیه کامل حتی ناقص نیست. برای تهیه احتیاجات این مدرسه از طرف معارف بنادر فقط چهل تومان به این مدرسه داده‌اند» (استخر، س ۱۳، ش ۳۴، ص ۱۵).

در مکاتبات اداره معارف کل بنادر جنوب با وزارت معارف در سال‌های ۱۳۰۰-۱۳۰۱ش، از اجبار تأسیس مدرسه‌ای غیردولتی در دشتی برای جبران کسری و کلاه به کلاه کردن برای تهیه مخارج مدرسه‌های دیگر گفته شده است، راهکاری که نتوانست به کسری مالی مدرسه کمک نماید. ضمن آنکه در تلگرافی که به همین مکتوبات ضمیمه شده، برای نخستین بار از عبارت «اعتصاب معلمین» استفاده شده که ممکن است در پی پرداختن حقوق معوقه‌شان روی دهد (ساکما، سند ۲۹۷/۳۰۹۸۴، ص ۲-۶). این در حالی بود که بودجه مدارس دولتی بندر لنگه و بوشهر صرفاً مختص مدرسه سعادت بوشهر، جاوید عباسی و محمدیه بندر لنگه بود. مبلغ اداره معارف تمام بندر برای بیست مدرسه در صورت اقتصاد سالیانه ۴۸۰۰ تومان بود (ساکما، سند ۲۹۷/۳۰۹۸۴).

برنامه‌های درسی و امتحانات در مدارس بندر لنگه

مدرسه محمدیه واقع در محله شیخیه به مدیریت عبدالحمید نمازی ۲۶۰ نفر شاگرد داشت. مدیر مدرسه به اتفاق معلمانی چون آقاحسین که درجه ششم از مدرسه سعادت بوشهر را داشت، در همه مقاطع به شاگردان درس می‌داد (ساکما، سند ۲۹۷/۲۶۹۰۶). سال تحصیلی مدارس در ابتدا از شانزدهم تا بیست و دوم تیرماه هر سال آغاز می‌شد و تعطیلات تابستانه تنها در نیمه نخست تیرماه و ایام نوروز بود. در حقیقت برنامه‌ریزی تحصیلی محمدیه تابع سعادت بود. مدت حضور شاگردان در مدرسه در ایام هفته غیر از جمعه‌ها شش ساعت بود (اطلاع، ش ۱۵، س ۳ (۱۳۲۰ق، ۲۴۰). در مورد تعداد دروس نیز مقرر شده بود که «هر شاگردی را روزانه بیش از چهار درس نباید تعلیم نمود. اگرچه کمتر بهتر است و مدت هر مرتبه هم منوط به قوت معلمین و استعداد متعلمین خواهد بود» (الجناب، نمره ۲، س ۱ (۱۳۲۴ق، ۳). در مورد امتحانات نیز تا سال ۱۳۵۹ق امتحانات مدرسه محمدیه همانند مدرسه سعادت در چهار نوبت دوماه برگزار می‌شد. پس از آن برای برگزاری امتحانات سه نوبت (ثلث) در نظر گرفته شد. شیوه آموزشی مدرسه هم در ابتدا مطابق با ساختار و محتوای درسی مدرسه سعادت بود و چون مدرسه سعادت نیز خود تابع شیوه آموزشی مدارس رشدیه در تهران بود، در نتیجه شاگردان مدرسه محمدیه نیز مشابه این مدارس دارای دروسی همانند جغرافیای طبیعی، تاریخ، ادب اجتماعی و غیره بودند. به گزارش

سدیدالسلطنه در سال ۱۳۳۷ ق متون درسی برنامه‌ی مدرسه‌ی بندر لنگه در کلاس اول شامل فارسی، قرآن مجید، حساب، مشق، املا و در کلاس دوم شامل فارسی، حساب، قرآن مجید، شرعیات، انشا، مشق، املا، عربی و در کلاس سوم شامل فارسی، حساب، قرآن مجید، تاریخ، جغرافیا، انگلیسی، شرعیات، املا و انشا بود (حسن امداد، تاریخ آموزش و پرورش فارس از عهد باستان تا معاصر (شیراز: نوید شیراز، ۱۳۸۵، ۲۵۸-۲۶۷). به گفته‌ی نوربخش این مدرسه تحت نظارت انجمنی محلی و دارای نظم و ترتیب مخصوص به خود بود و معلمین و استادان مدرسه از بین افراد باسواد و مورد اعتماد عموم و از شهرهای مختلف ایران و نیز از کراچی که آن روزها جزء هندوستان بود، استخدام می‌شدند (نوربخش، ص ۳۱۵). مدت‌زمان تحصیل در مدرسه‌ی محمدیه هشت سال بود. سال اول را فریق و سال دوم را ابتدایی می‌گفتند. شش سال دیگر را کلاس اول تا ششم می‌نامیدند. شرایط پذیرش محصلان در مدرسه به این شرح بود: کودکانی که اصلاً درس نخوانده بودند، در سن هشت تا دوازده سال و آنهایی که مختصری درس خوانده بودند، از هشت‌ساله تا شانزده‌ساله ثبت‌نام می‌شدند (سدیدالسلطنه کبابی ۱۳۷۱، ۱۷۱). حبل‌المتین به نقل از مسئولان مدرسه می‌نویسد دانش‌آموزانی که تا کلاس پنجم درس بخوانند می‌توانند در ادارات دولتی مشغول به کار شوند (حبل‌المتین، ش ۲۹، س ۳۳، ص ۱۲). این روزنامه وضعیت مکاتب قدیم را بهتر از مدارس جدید می‌داند و محمدیه را فاقد برنامه‌ی آموزشی منظم می‌خواند (حبل‌المتین، ش ۱۰، س ۳۴، ص ۱۱). به دنبال انتقادات جراید در ۴۴-۱۳۴۳ ق برنامه‌ی مدرسه منطبق با برنامه‌ی وزارت معارف گردید، (همان). گرچه مسئولان مدرسه همچنان می‌خواستند برنامه‌ی مدون خود را اجرا نمایند (حبل‌المتین، ش ۱۱، س ۳۷، ص ۱۹). ضمن آنکه تغییری در حقوق و مطالبات معلمان صورت نگرفته بود. در سندی مربوط به مطالبه‌ی حقوق زنی به نام صفیه، از آموزگاران مدرسه‌ی محمدیه، در سال ۱۳۰۰ ش قید شده که وی سه ماه دوره‌ی استاژ را در این مدرسه سپری کرده است. با توجه به تاریخ این سند می‌توان او را جزء نخستین معلمان زن در مدارس مختلط جنوب ایران به شمار آورد (ساکما، سند ۲۹۷/۳۷۴۶). او در زمانه‌ای به تدریس مشغول بود که شرایط جامعه برای اشتغال زنان هنوز مهیا نشده بود. در سال ۱۳۰۷ ش نمایندگی معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه در بندر لنگه تأسیس و اداره‌ی مدارس محمدیه و پهلوی به آن محول شد. در سال ۱۳۱۵ ش نیز مدرسه‌ی محمدیه و پهلوی سابق با هم ادغام شدند و مدرسه‌ای با عنوان پانزده بهمن تأسیس گردید (در سال ۱۳۱۶ ش مدیر مدرسه‌ی پانزده بهمن سید محمود رجایی بود) (ساکما، سند ۲۹۷/۳۱۷۸۷). پس از فراز و فرودهای بسیار سرانجام در خرداد ۱۳۲۰ اداره‌ی معارف لنگه تابع اداره‌ی فرهنگ بندرعباس گردید.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش ابتدا نقش بنیادین افراد و عوامل مؤثر در شکل‌گیری تعلیم جدید در ایران بررسی شد. داده‌های تاریخی بیانگر آن است که این روند متأثر از الفبای صوتی و شیوه جدید آموزش رشدیه با الگوبرداری از تعلیم مدارس رشدیه در عثمانی و آموزه‌های وی از معلمان فرانسوی بود؛ بنابراین، تغییر و تحولات آموزشی ایران به آن سوی مرزها پیوند خورد. این تغییرات با وقوع انقلاب مشروطه و رویارویی سنت و مدرنیته وارد مرحله جدیدی گردید. با ایجاد این مدارس برخی از رجال و روحانیون به مخالفت با آن پرداختند. در این بین امیر دریایی که خود از فارغ‌التحصیلان دارالفنون و حامیان مدارس جدید بود، همسو با این تغییرات آموزشی و به تقلید از مدرسه دارالفنون به ساخت اولین مدرسه جدید در بوشهر به نام مدرسه سعادت همت گمارد. این امر در حالی انجام می‌گرفت که پیش‌تر سید جمال‌الدین اسدآبادی، به پشتوانه آشنایی با تعلیم سایر کشورها، گام‌هایی در اصلاح تعلیم سنتی و ایجاد آموزه‌های نوین در جنوب برداشته بود. بانیان مدرسه سعادت سپس با حمایت انجمن آزاد بندر لنگه مدرسه محمدیه را تأسیس کردند. تغییرات آموزشی در لنگه به کندی پیش می‌رفت، زیرا اهالی آن که شامل مهاجرین عرب یا افریقایی تبار هم می‌شد، با آموزه‌های سنتی و مکتبخانه مأنوس بودند و آن را کافی می‌دانستند. با این اوصاف، چندی بعد، قصبه‌ها و نواحی همجوار با لنگه نیز به‌رغم برخی مخالفت‌ها به ساخت مدارس جدید همت گماردند. نسل نخست این مدارس با سیطره و مداخله دول روسیه و انگلیس جنبه نظامی به خود گرفت. مدارس بندر لنگه نیز تابع و پیرو مدرسه سعادت بودند. این در حالی بود که سعادت به تبعیت از دارالفنون در برنامه آموزشی خود مشق نظامی گنجانید. شایان ذکر است در تغییرات آموزشی مدارس الگوبرداری از تعلیم فرانسویان و یا آموزش زبان فرانسه نیز به چشم می‌خورد. چنانکه جمال‌الدین اسدآبادی در جنوب ایران از کتاب ناپلئون به‌عنوان کتاب درسی بهره جست. ضمن آنکه در بوشهر و لنگه حضور خارجی‌ها، چه در کسوت رجال سیاسی و چه در کسوت تاجر، به بهانه حمایت مالی از مدارس افزایش یافت. در واقع ورود مستقیم خارجی‌ها به عرصه ساختار آموزشی کشور، به‌ویژه به مدارس بنادر جنوب چون بوشهر و لنگه، به بسط سلطه فرهنگی و خطامشی فکری آنان انجامید. بالاخص استخدام تعدادی از معلمین هندی در این مدارس که عزل و نصبشان بر عهده کنسولگری انگلیس بود، به ترویج هرچه بیشتر واژگان خارجی و خلط آن با زبان فارسی منجر شد تا جایی که واکنش و نکوهش مطبوعات داخلی را در پی داشت. شرایط اجتماعی و اقتصادی بندر لنگه و بینش و عملکرد برخی افراد، از دیگر عوامل مهم احداث مدارس در این شهر بود. قرار گرفتن در کرانه خلیج فارس و برخوردار بودن از موقعیت سیاسی و تجاری ویژه موجب جلب توجه بازرگانان و رجال خارجی و داخلی به بندر لنگه

گردید، به‌خصوص کنسولگری‌های روسیه، انگلیس، فرانسه و شرکت‌های آلمانی به حامیان اصلی آن بدل شدند. در این دوران تغییر و تحولات فکری، فرهنگی و آموزشی شهرهای بوشهر و لنگه، به‌موازات شهرهای رشت و بندر انزلی، در صدر اخبار مطبوعات قرار گرفت. این شهرها به‌واسطه هم‌جواری با شاهراه‌های دریایی و برخورداری از ویژگی‌های ژئوپلیتیکی در این فرآیند بر همدیگر تأثیرگذار بودند.

References

- Abbasi, Mostafa Qoli. *Bostak and Jāhāngīriyeh*, Tehran: Contemporary world, 1372.
- Afshar Sistani, Iraj. *Knowledge of Hormozgan Province*, Tehran: Jāhān Mo'āṣer, 1994.
- Afzal-ul-Molk Kermānī, Gōlām Ḥosseīn. *Afzal ul-Tawārīq*, by Mansoureh Etehadiyeh and Sirus Saadovandian, Tehran: History of Iran, 1982.
- Aghazadeh, Ahmed, Armand, Mohammad. *History of Iranian Education*, Tehran: Samt, 2013.
- Ajudani, Mashallah. *Iranian Constitution*, Tehran: Akhtarān, 2012.
- Al-ĵenāb, 1324 A.H.
- Al-Qasimi, Kamela bint Al-Sheikh Abdullah. *History of Lanjah*, Dubai: Maktabat ul-Dubai Al-Tawzī', 1993.
- Baizaei, Manouchehr and others. *South Port Culture Yearbook*, Bushehr: Shiraz Golestān Printing House, 1337.
- Banī 'Abbāsīān Bastakī, Moḥammad A'zam. *Tārīq-e Jāhāngīrī va Banī 'Abbāsīān-e Bastak*, by Abbas Anjam-Roz, Tehran: n.n, 1960.
- Bayandar, Gholamhossein. *Persian Gulf*, Tehran: Afshar Endowment Foundation, 2018.
- Bullard, Reader William and others. *Men and diplomats of the Qajar and Pahlavi eras*, translated by Gholamhossein Mirza Saleh, Tehran: Mo'īn, 2011.
- Čehre-Namā, year. 7, 18, 21, 22, 23, 33,
- Charles, Henry. "The Reported French Gain in Muscat, Scenes on the Persian Gulf. Illustration for The Illustrated London News, 25 February 1899", <https://www.bridgemanimages.com/en-US/wright/the-reported-french-gain-in-muscat-scenes-on-the-persian-gulf-litho/lithograph/asset/1598548>.
- Cox, Sir Percy. *The annual reports of Sir Percy Cox, the British Consul General in Bushehr (1911-1905 AD/1323-1329 AH)*, translated by Hassan Zanganeh, Bushehr: Parvin Publications in collaboration with Bushehr Studies Center, 1998.
- Curzon, Lord. "General view from R.I.M.S. Hardinge, Lingah, from 'Photographs of Lord Curzon's tour in the Persian Gulf, November, 1903'", British Library Board, <https://www.bridgemanimages.com/en-US/english-photographer/general-view-from-r-i-i>

m-s-hardinge-lingah-from-photographs-of-lord-curzon-s-tour-in-the-persian-gulf/photograph/asset/4071046.

D'Arcy, Joseph. "Abou-Shehr or Bushire, Persian Gulf"/"On the road to Dalkin [Daliki] from Bushire showing the mirage" (1780–1846) [3r] (1/2), British Library: India Office Records and Private Papers, WD3274/28, in Qatar Digital Library https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100027090276.0x0_00006.

Dashti, Ahmed. A look at the history of Sa'ādat Bushehr School, Bushehr: Hamsāyeh, 2017. Department of Documents and History of Diplomacy of the Ministry of Foreign Affairs (Estadukh). Document dated 22/4/1327 AH.

Dolatabadi, Yahya. Ḥayāt-e Yaḥyā, Tehran: 'Aṭṭār va Ferdowsī, 1981.

E'temād ul-Salṭaneh, Mohammad Hasan. Rūznāmeḥ k̄āṭerāt-e E'temād ul-Salṭaneh, by Iraj Afshar, Tehran: Amīr Kabīr, 1971.

East India Company. "Persian Gulf Increase of salary to the Native Agent at Lingah—sanctioned", British Library: India Office Records and Private Papers, IOR/F/4/2575/152547, in Qatar Digital Library https://www.qdl.qa/archive/81055/vdc_100108938398.0x000001.

Eghtedari, Ahmed. Persian Gulf, Tehran: Pocket Books Publications, 1977.

Eḥtešām-ul-Salṭaneh, Mīrzā Maḥmoūd k̄ān. k̄āṭerāt-e Eḥtešām-ul-Salṭaneh, by Seyyed Mohammad Mahdi Mousavi, Tehran: Zavvār, 1988.

Emdad, Hassan. History of Persian education from ancient times to modern times, Shiraz: Navīd-e Shiraz, 2006.

Estakr. Year 5, 7, 13, 17.

Eṭelā' 1319 AH, 1320 AH, 1324 AH.

Falāḥat Mozaḥḥarī. 1940 AH, 1321 AH, 1322 AH, 1323 AH.

Ghasemi Pouya, Iqbal. New schools in the Qajar period, Tehran: University Publishing Center, 2017.

Golestān, vol. 7.

Ḥabl ul-Matīn Q. 7, 10, 33, 34, 35, 37.

Karimi, Nasrullah. History of Education in Southern Iran, Qom: Ḥemāse Qalam, 2012.

Kazerouni, Mohammad Ebrahim. The history of Persian Gulf ports and islands, edited by Dr. Manouchehr Sotoudeh, Gilan: jāḥāngīrī Institute of Culture, 2003.

Keihan, Masoud. Detailed Geography of Iran, Vol. 1, Tehran: Maḥles, 1931.

Kermānī, Nāẓem-al-Islam. the Iranian Awakening History, by Ali-Akbar Saeedi Sirani, Part II, Tehran: Aghah Publishing, 2011.

Kohestani-nejad, Massoud. Iran's reading rooms from the beginning to 1311, Tehran: Publications of the Center for Media Studies and Research, 2003.

- Litten, Wilhelm. *Iran from penetration to Protectorate (1919-1860)*, translated by Maryam Mirahmadi, Tehran: Moin, 1988.
- Maǰd al-Eslām Kermānī, Aḥmed. *The history of the decline of the parliament, introduction and commentary: Mahmoud Khalilpour*, Isfahan: Isfahan University, 1972.
- Momeni, Baqer. *The articles of Mirza Fathali Akhundzadeh*, Tehran: Avā, 1972.
- Morsalvand, Hassan. *Haj Sheikh Hadi Najm-Abadi and constitutionalism*, vol. 10, Tehran: Ṭab'va Našr, 1999.
- Mozaffar Maqam, Ahmed. "Documents from Mirza Hasan Roshdieh, the founder of modern schools, to the National Assembly", *Payam Baharestan*, D 2, Q 1, No 3, 2018.
- Nasr, Taqi. *Iran dealing with colonialists from the beginning of the Qajar era to the constitution*, Tehran: Authors and Translators Company of Iran, 1984.
- National Library and Document Organization (SAKMA). Document 297/20838; 25646/297; 240/12948; 351/60; 297/26906; 297/28714; 297/20838; 293/8349; 297/30984; 30984/297; 297/3746; 297/15408; 297/8011; 17243/297.
- Nurbakhsh, Hossein. *Bandar Lenge on the coast of the Persian Gulf*, Hormozgan: General Department of Culture and Art of Hormozgan Province, 1979.
- Omīd. 1338 A.H.
- Parvareš, 1319 A.H.